

MIHAI BOTEZ

INTELECTUALII DIN EUROPA DE EST

**(INTELECTUALII EST-EUROPENI
ȘI STATUL NAȚIONAL-COMUNIST)**

UN PUNCT DE VEDERE ROMÂNESC

**EDITURA VREMEA
BUCUREȘTI**

2016

CUPRINS

Nota asupra ediției	7
Cuvânt înainte	11
Tabel biobibliografic	13
În loc de prefață	17
1. Intelectualii est-europeni: o nouă specie?	25
2. Statul național-comunist din Europa de Est: realitate și perspective.....	37
3. Intelectualii est-europeni și național-comunismul: o nouă ofertă de cooperare?	54
4. Pentru un nou statut al intelectualului în Europa de Est: câteva sugestii	76
Postfață.....	101
Note.....	116
In memoriam. Știință și conștiință: Octav Onicescu.....	149
Andrei D. Saharov, contemporanul nostru.....	176
Evocare: „30 de ani cu Mihai Botez”, de Solomon Marcus (fragment din articolul apărut în aprilie 2000 în <i>România literară</i>)	199

§1. Intelectualii est-europeni: o nouă specie?

Intelectualii ar trebui să aparțină din punct de vedere sociologic de ceea ce comunismologii numesc „societate civilă” – respectiv societatea independentă de elitele de putere – și, de regulă, analizele privind relațiile dintre regimurile de tip sovietic și societățile civile corespunzătoare se grupează către două poziții extreme.

La o extremă vom găsi acele analize ce presupun un divorț total între societate și sistemul comunist: în mod fundamental ostil naturii umane, susțin apărătorii acestui punct de vedere, totalitarismul comunist a fost introdus prin forță, întâi în URSS, spre a fi apoi exportat, tot prin forță, în celelalte țări azi comuniste, iar societățile-victimă nu au altă dorință decât aceea de a se elibera de comunism și de a-și relua evoluția considerată „normală” (în sensul continuării tradiției politice naționale, în particular în Europa de Est – de tip democratic occidental, cazul Rusiei rămânând desigur mai complicat). Reprezentările de acest tip sunt frecvente în scrierile autorilor disidenți.¹⁵ Pe scurt, comunismul este perceput ca o boală (gravă ori chiar fatală) ce s-a așezat pe un organism sănătos.

La cealaltă extremă vom găsi analizele ce susțin că societățile din țările comuniste au fost total penetrate (ori infiltrate, ori pervertite) de regimurile de tip sovietic și că ne aflăm în prezența unei adevărate simbioze. Aici, în mod ironic, sarcasmele lui A. Zinoviev se întâlnesc cu elogiile autorilor oficiali din țările comuniste. Acceptarea de către societate a regimurilor de tip sovietic nu mai apare drept efectul fricii de reprimare, ci drept asimilarea și integrarea naturală a noii structuri politice – atât în URSS cât și în celelalte țări comuniste. Pe scurt, comunismul – făcând apel la straturi adânci precivilizate ale naturii umane – este perceput ca o mutație genetică.¹⁶

Punctul meu de vedere se așează între aceste extreme.

Într-adevăr, este greu de crezut că decenii de ordine comunistă și comportament impus prin forță au trecut fără *nici* o consecință pentru societate; și nu ar trebui să uităm, în plus, că „adaptarea pentru supraviețuire” este în ultimă analiză un semn de sănătate și chiar vigoare. Astfel, anumite aspecte ale ordinii comuniste – și în special cele ce privesc comportamentul sub dictatură – au fost probabil în mod natural interiorizate. O serie de reflexe sociale ce par firești indivizilor în alte societăți – ca acelea de liberă exprimare, ori liberă acțiune în acord cu propriile opinii – au fost pierdute ca urmare a nefolosirii lor și a inutilității lor în condițiile dictaturii. Au fost de asemenea atrofiate reflexele necesare luptei și competiției deschise, așa spune metaforic „de piață”, nenecesare într-o societate ce-și tratează membrii ca nevârstnici ce au nevoie de continuă asistență și, cel puțin formal, se angajează să le rezolve (planificat!) toate „problemele”. Din contră, alte reflexe sociale, acordate cu noua ordine – ca „frica de autorități”, supunerea fără crâcnire în fața capriciilor puterii despotice, ori utilizarea „dublului limbaj” (unul în relațiile cu puterea, și altul în societatea „normală”, ce încearcă a rezista imixtiunii puterii) au fost educate și operează. În rândul „noilor reflexe” așa introduce și strania obișnuință a „depolitizării” – în sensul renunțării la orice participare activă la viața politică, acceptată ca ritual de neevitat și ignorată în fapt. Și așa adăuga aici și acea confortabilă obișnuință de a transfera responsabilitatea pentru viața ta și a celor ca tine *altora* – de pildă guvernului (ce trebuie să-ți rezolve el problemele, în schimbul obedienței pe care i-o arăți) ori „străinilor” (vinovați în cele din urmă de situație – fie ei occidentali ce „au vândut” Europa de Est rușilor la Yalta, ori ruși care au adus cu ei dezastrul comunist). Desigur, „intensitatea” unei astfel de internalizări diferă după arii geografice și strategii sociale – și semnalez, cu această ocazie, interesul construcției unui „indice de comunizare” (or de „internalizare a ordinii comuniste”) și estimării valorilor și tendințelor sale în diversele țări comuniste. Folosind astfel de

instrumente metodologice, am fi probabil capabili să justificăm și chiar să adâncim unele impresii și sentimente curente¹⁷ – de pildă, că România este „mai comunistă” decât Polonia, ori că „tendința de comunizare” are sensuri diferite azi în România ori Bulgaria.

Internalizarea parțială a ordinii comuniste este însă un fenomen pasager de tipul bolii, ori de structură de tipul mutației genetice?

Răspunsul la această întrebare îmi pare esențial pentru orice cercetare probă a fenomenului comunist contemporan. Este probabil că și aici vom întâmpina diversități, după arii geografice și grupuri sociale. Dar înainte de a ajunge la aspecte concrete, sunt necesare unele precizări terminologice. Noțiunea de „boală” poate fi definită numai în raport cu cea (destul de neclară de altfel) de „sănătate”: se subînțelege astfel că, odată scăpat de boală, organismul vindecat se va comporta ca unul sănătos. Ce înseamnă însă „sănătos” în lumea de astăzi? Sunt oare occidentalii, de pildă, „sănătoși” în sensul metaforei noastre? Ei sunt produși și *pentru* o anumită societate – competitivă, performantă, cu cruzimi necruțătoare. Și este puțin probabil că, eliberați ipotetic de dictatură, cetățenii produși *de* și *pentru* dictatura comunistă se vor comporta ca și occidentalii, produși *de* și *pentru* democrație. Prin urmare, este greu de spus că ordinea comunistă este o boală dacă, odată ipotetic scăpat de ea, bolnavul nu ar redeveni sănătos, după standardul occidental. În același timp, ar fi exagerat, cred, să vorbim și despre adevărate mutații genetice. Faptul că 10 milioane de muncitori polonezi și-au manifestat opoziția față de ordinea comunistă și interesul (chiar confuz) pentru o alternativă arată că procesul de comunizare nu a reușit, și că „mutația” – cel puțin acolo – nu s-a produs. În logică, o teză generală – ca aceea privind „mutația genetică” – nu poate fi demonstrată prin exemple, dar poate fi infirmată printr-un contra-exemplu. Polonia ne-a oferit acest contra-exemplu, de extraordinară importanță.

În rezumat, eu nu percep comunismul nici ca boală și nici ca mutație genetică, ci ca ordine totalitară impusă, parțial internalizată.

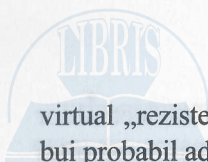
Intelectualii ce trăiesc în țările comuniste sunt și ei supuși aceleiași internalizări ca și restul cetățenilor acelor țări. Dar situația lor capătă unele aspecte specifice. Ca „produse” ale regimurilor comuniste, formațiile lor intelectuale sunt adesea marcate de ideologia comunistă și de cultura politică oficială: evident, acești factori afectează mai puțin pe tehnocrați decât pe culturocrați – dacă îi pot numi așa pe intelectualii netehnocrați (ca umaniștii și artiștii). În paranteză fie zis, este interesant de urmărit cât de neașteptat persistă aceste urme ale gândirii comuniste chiar și în scrierile disidenților: de pildă, „Noua clasă” a lui M. Djilas ori „Nomenklatura” de M. Voslenski, atacând regimul comunist, sunt construite tot pe paradigma marxistă a „claselor antagoniste”.¹⁸ Mai departe, ca „producători” pentru regimuri comuniste, intelectualii internalizează reguli de comportament specifice societății controlate de un partid unic marxist: de pildă, intelectualii din țările comuniste sunt de obicei ori funcționari de stat ori producători pentru o pseudo-piață controlată de stat – și drept urmare au o foarte sumară înțelegere a situației intelectualului occidental, funcționând pe „piața liberă”, și mari dificultăți de adaptare la o astfel de piață.

Ar trebui adăugat și faptul nu totdeauna evident că puterea comunistă, cel puțin în prima perioadă de dominație, a fost cu precădere anti- ori măcar non-intelectuală. Mulți istorici ai comunismului sunt probabil gata să conteste această afirmație: într-adevăr, oricine știe că „responsabili” pentru transformarea filosofiei marxiste în formidabila armă politică a comunismului militant nu sunt atât bieții proletari, cât acele grupuri de intelectuali dedicați¹⁹ ce au organizat și condus „minoritatea hotărâtă” – „avangarda leninistă” în lupta pentru putere.²⁰ Este însă nu mai puțin adevărat că a existat de la început o prejudecată anti-intelectuală în praxisul bolșevic. Lenin (el însuși intelectual) revoluționar a lansat formula caracterului

„șovăielnic”. Este apoi greu de nesocotit rolul intelectualilor militanți atât în revoluția bolșevică din 1917 cât și în exportul acestei revoluții după cel de Al Doilea Război Mondial. Să nu uităm și că în țări ca România ori Cehoslovacia intelectuali „neutri” ori de stânga au trecut de partea puterii comuniste în anii '50, jucând roluri importante în instalarea regimurilor de tip sovietic în țările lor. Sociologii ne vor atrage apoi atenția că intelectualii sunt totdeauna privilegiați în țările comuniste și că în toate aceste țări mulți intelectuali (unii, de valoare) au devenit parte a *elitelor comuniste*.²¹ Cu toate acestea, eu socot că puterea comunistă rămâne, măcar din rațiuni ideologice, anti- ori măcar non-intelectuală. Iată câteva argumente.

În primul rând, voi aminti că, în modelul clasic marxist centrat pe rolul proletariatului, intelectualii nu formează o „clasă socială”, și deci cu atât mai puțin nu pot aspira la rolul de „clasă conducătoare”; prin urmare, accesul intelectualilor la putere în anii '50 era, în perspectivă pur ideologică, mai degrabă accidental decât natural, și era perceput ca atare de societatea comunistă. Este de aceea plauzibil să socotim că, odată aflat la putere, intelectualul tolerat a încetat să acționeze ca intelectual, adoptând „regulile jocului” chiar cu implicațiile lor anti-intelectuale. Astfel, prezența „fizică” a unor intelectuali în elitele conducătoare comuniste ale anilor '50 nu a însemnat deloc că, socotită „pătură socială” cu statut incert, intelectualitatea în ansamblul său a fost mai puțin percepută drept o forță socială „secundară” în societățile de tip stalinist.

În al doilea rând, să ne amintim ostilitatea cu care liderii proletari priveau pe unicii posesori de mijloace de producție ce nu puteau fi naționalizate prin forță; căci, desigur, educația și competența nu pot fi transferate „la comandă”. Un capitalist căruia i-a fost naționalizată fabrica încetează de a mai fi un capitalist; cel puțin teoretic, însă, un matematician își păstrează potențialul său „mijloc de producție”, competența, și în închisoare. Astfel, intelectualii – și în special cei ce nu s-au alăturat imediat noului regim – erau priviți de primii lideri comuniști drept

virtual „rezistenți” la naționalizare – și tratați ca atare. Ar trebui probabil adăugat că această ostilitate nu excludea un anume „respect pentru inteligență” (acompaniat desigur de suspiciuni și excese). Reformele educaționale din statele satelizate (1948) au fost tentative ale elitei comuniste de a naționaliza ceea ce P. Bourdieu numește „capitalul simbolic” al societății.

În al treilea rând, cel puțin în Europa de Est – și în parte desigur și ca urmare a inechităților ce dominau societățile tradiționale în perioada interbelică – mulți intelectuali proveneau din „elitele burhezo-moșierești” sau măcar din alte păături favorizate ale societății; ca urmare, ei erau percepuți (ca persoane) de către puterea comunistă drept „inamici de clasă”, iar această percepție era apoi transferată mai degrabă mecanic întregului grup social al intelligentsiei. În copilăria mea, de pildă, adjectivul „intelectualist” (însemnând sofisticat, și nu în spirit sănătos muncitoresc ori țărănesc) avea conotații foarte rele.

Dacă însă puterea nu i-a „iubit” pe intelectuali, trebuie să spunem că nici mulți dintre aceștia nu au primit comunismul cu simpatie.

Astfel, ca „persoane”, mulți intelectuali²² proveneau din ori se integraseră (prin propriile lor merite) în elitele vechii societăți: prin urmare, ei au perceput comunismul ca pe un periculos dușman, ce le punea în discuție nu numai privilegiile, ci însăși existența. De altfel, intelectualitatea din toate țările comuniste a plătit un greu tribut de sânge represiunii ce a însoțit fără excepție instalarea și operarea noii ordini (roșii), atât în URSS cât și în celelalte țări comuniste – în particular, din Europa de Est.

În al doilea rând, intelectualii creați în școli de gândire ce promovau pluralismul cultural – ca aceia din Rusia dinaintea revoluției bolșevice, ori din Europa de Est înaintea celui de Al Doilea Război Mondial – nu puteau privi cu simpatie „barierele ideologice” pe care comunismul le instalează peste tot, după cum înțelegeau greu atmosfera „de campanie”, în care li se cerea – lor, gânditori ce se credeau liberi – să se înregimenteze

și să asculte ordine într-o bătălie pe care cu greu o puteau considera „a lor”. Le repugna militarizarea culturii, al cărei simbol era primatul „partinității”.

În sfârșit, intelectualii – mai mult decât alte categorii sociale probabil – au dezvoltat simțul „unicității”: de regulă, „învățătura” dă încredere și chiar o oarecare „conștiință de sine” (întemeiată pe „valoarea de întrebuințare socială”). Drept urmare, intelectualii s-au acomodat de regulă mai greu decât alte categorii sociale cu statutul de „nevârstnic” ce are nevoie de ghidare și trebuie controlat, statut pe care de altfel societatea comunistă îl prescrie tuturor cetățenilor ce trăiesc sub „ordinea roșie”.

Iată suficiente motive pentru a explica ostilitatea reciprocă dintre intelectuali și putere ce a caracterizat fără excepție „comunismul timpuriu”.

Toate aceste argumente se referă însă la comunismul „de început”. A schimbat oare societatea comunistă modernă, matură, această optică asupra intelectualității?

Să observăm întâi că, în Europa de Est, după peste patruzeci de ani de funcționare, ordinea comunistă și-a creat propria sa intelectualitate. Structura acesteia este eterogenă. Supraviețuiesc, desigur, reprezentanți ai „vechii intelectualități” antebelice – de regulă, aliniați puterii ori măcar gata să respecte „contractul” cu ea, după atâtea experiențe traumatizante. Dar marea majoritate a noii intelectualități este produsă de noul regim. Noii intelectuali vin din familii de muncitori și țărani, ca și din familii de intelectuali (aliniați ori nu puterii în anii din urmă); vin din familii de deținuți politici ori din familii de gardieni ai închisorilor; vin din familii ce au suferit marginalizări în regimul comunist, ca și din familii de nomenclaturiști. Toți aceștia nu mai au „dosare antebelice” ce ar putea justifica discriminări profesionale ori politice. Într-un fel, deci, ei au fost „acceptați” de sistemul comunist. Și, în pofida inevitabilelor diverse „educații ilegale” (ca acelea posibile anti-comuniste câștigate de familie, la biserică, între prieteni etc.), toți acești intelectuali sunt „produsul” aceluiași sistem educațional

comunist, și sunt așezați și promovați în societatea comunistă conform criteriilor acesteia. O *nouă* specie de intelectual apare astfel: *intelectualul comunist*.²³ Termenul *nouă* se referea la diferențele față de celelalte variante de intelectuali cunoscute până acum. Aceste diferențe nu sunt atât de evidente în câmpul creației intelectuale: desigur, genii și mediocrități coexistă și aici, ca și în alte părți. Dar comportamentul (social și posibil intelectual) al intelectualului comunist diferă atât de cel al predecesorilor săi necomuniști, cât și de cel al contemporanilor săi occidentali. Și aceste diferențe se manifestă cel mai vizibil în relațiile intelectualului cu puterea comunistă – adesea diferite de cele ale predecesorilor săi, și în orice caz de neînțeles pentru colegul său din Vest.

Lucrurile nu ar trebui să mire chiar atât de mult. Pe la sfârșitul anilor '30, de pildă, un călător neavizat nu ar fi făcut mari distincții, cred, între intelectualitatea germană și cea britanică: „mediul tehnologic” era același, tradițiile culturale, deși diverse, erau compatibile, o serie de factori unificatori – ca apartenență la aceeași mare civilizație iudeo-creștină – păreau de neclintit. Dar astăzi nepoții intelectualilor germani ai anilor '30 înțeleg greu comportamentul bunicilor lor, și sunt gata chiar să vorbească despre un profil de intelectual german sub regim nazist – ori, pe scurt, intelectual nazist, aceasta neînsemnând automat asociere la crimele celor din fericire învinși și nici măcar aderare entuziastă la programul politic nazist, ci numai „funcționare” cvasi-normală sub respectivul regim. Este desigur de prisos precizarea că respectiva etichetă nu are legătură directă cu calitatea și respectabilitatea „producției” culturale a acestor intelectuali. Totalitarismul nazist nu a operat, practic, decât câțiva ani – și a și creat un nou tip de intelectual; de ce oare totalitarismul comunist, ce domină fără perspectiva unei alternative de decenii, nu ar crea și el un „tip nou” de intelectual?²⁴

Dar oare intelectualii comuniști ai anilor noștri continuă să se simtă într-o lume ostilă, așa cum s-au simțit predecesorii lor?